

COVID-19 KÜRESEL SALGINI DÖNEMİNDE HAK VE ÖZGÜRLÜKLERİN KISITLANMASI: AVRUPA BİRLİĞİ ÖRNEĞİ

Limitation of Rights and Freedoms During the Covid-19 Pandemic: The Case of the European Union

Buket ÖKTEN SİPAHIOĞLU*

Makale Gönderilme Tarihi : 29/01/2021

Kabul Tarihi : 12/02/2021

ÖZ

2019 yılının son günlerinde Çin'de ortaya çıkıp tüm dünyaya hızlı şekilde yayılan Covid-19 salgını ekonomi, sağlık, tarım, politika ve güvenlik gibi alanlar başta olmak üzere pek çok küresel ve bölgesel sorunu da beraberinde getirmiştir. Hala etkisini yitirmemiş olan bu küresel salgın sonrası dünya düzeninde önemli değişiklikler olacağına kesin gözüyle bakılmaktadır. Bu kapsamda Covid-19 sonrası tartışmaların yanı sıra, Covid-19 döneminde önemli alanlarda yaşanan kısıtlamalar da önem arz etmektedir. Önemli bir uluslararası yapılanma olan Avrupa Birliği (AB) de salgından çeşitli politika alanlarında etkilenmiştir. Bu çalışmada AB'nin Covid-19 küresel salgın döneminde hak ve özgürlükler alanında verdiği sınav değerlendirilmiştir. AB'nin en önemli alanlarından biri sayılan ve kurucu

ABSTRACT

The Covid-19 pandemic, which emerged in China in the last days of 2019 and spread rapidly all over the world, brought many global and regional problems, especially in areas such as economy, health, agriculture, policy, and security. It is considered that there will be significant changes in the world order after this ongoing global pandemic. In this context, besides the discussions after Covid-19, the restrictions in important areas during the Covid-19 period are also important. The European Union (EU), which is a supranational organization, has also been affected by the pandemic in various policy areas. In this study, the exam given by the EU in the field of rights and freedoms during the Covid-19 global pandemic is evaluated. It is not possible to say that it has given a very good test on

* Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi (ATAUM) okten@ankara.edu.tr, ORCID ID : 0000-0003-3815-6732

antlaşmanın 2. maddesinde yer alan insan hakları konusunda çok iyi bir sınav verdiğini söylemek mümkün değildir. Çalışmada ayrıca, AB'nin bir süredir çözüm bulmaya çalıştığı mülteci sorunu, ekonomik kriz, aşırı sağın yükselişi ve Brexit sonrası gelişen siyasi meselelerin Covid-19 salgını ile ne aşamaya geldiği tartışılacaktır. Çalışmada ayrıca söz konusu küresel salgının tüm dünya genelinde siyasi, ekonomik ve sağlık başta olmak üzere birçok alanı derinden etkileyeceği ve dünya düzeninin Covid-19 sonrası eski haline dönmeyeceği savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Küresel Salgın, Avrupa Birliği, Hak ve Özgürlükler

human rights, which is considered one of the most important areas of the EU and included in the 2nd article of the founding treaty. Furthermore, the study discusses how the other crises of the EU like the refugee problem, which the economic crisis, the rise of the far right and the political issues that developed after Brexit affected from Covid-19 pandemic. The study also argues that the pandemic will deeply affect many areas, especially political, economic and health, throughout the world, and the world order will not be able to return to its former state after Covid-19.

Keywords: Covid-19, Pandemic, European Union, Rights and Freedoms.

GİRİŞ

2020 yılı tüm dünyada hüküm süren bir salgının -Covid 19- yılı oldu. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından 11 Mart 2020 tarihinde pandemi ilan edilen koronavirus kaynaklı bir virüs, 11 Şubat 2020’de Covid-19 ismini aldı (www.bbc.com). İlk olarak Çin’de görüldükten sonra Avrupa dâhil tüm dünyaya hızla yayıldı. Dünyadaki neredeyse tüm ülkeler hazırlıksız yakalandığı bu salgından etkilendi ve önemli kayıplar verdi. Küresel Covid-19 salgını, büyük buhran ve ikinci dünya savaşından bu yana en ciddi küresel krize yol açmıştır. Çin’den sonra AB ülkeleri de birçok kayıp vererek Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile birlikte salgının merkezi haline geldi. AB’nin salgına karşı ilk kalelerinden biri olan İtalya’da 92 binden fazla (Şubat 2021 itibarıyla) ölüme rağmen AB yöneticilerinin ortak bir yardım politikası etrafında birleşmemesi her devleti kendi başına çözüm bulmaya zorladı. Salgından etkilenen tüm ülkelerin sağlık sektörlerinin önemli bir sınav geçirdiği yadsınamaz bir gerçektir. Ancak sağlık sektörü ile birlikte meşruiyeti sorgulanan başka bir alan ise hak ve özgürlükler olmuştur. Beklenmeyen bir şekilde hızla tüm dünyaya yayılan bu küresel salgın sırasında birçok ülkede hak ve özgürlüklerin kısıtlandığı insanların birçok hak ettiği hizmete zamanında ve olması gerektiği şekilde ulaşamadığını söylemek mümkündür.

Bu makale, 2020 yılına tüm dünyada damga vuran Covid-19 küresel salgınında hak ve özgürlüklerin kısıtlanması örneğini ulusüstü bir yapılanma olan AB örneği üzerinden incelemiştir. Bu kapsamda salgının özellikle ilk dönemlerinde olmak üzere hak ve özgürlükleri, özellikle seyahat yasağı, varlıkların dondurulması gibi konularda hak ihlalleri yapan devlet veya devlet dışı aktörler ele alınarak bunlara karşı AB tarafından öngörülen ve hayata geçirilen yaptırımlar değerlendirilecektir. Çalışmanın ilk bölümünde AB’nin Covid-19 virüsünün yayılmaya başladığı ilk dönemdeki önlemleri ve politikaları değerlendirilmiş, ikinci bölümde ise AB’nin bu küresel salgın ile sınava insan hakları ve özgürlükler bağlamında incelenmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Covid-19 öncesinde AB’nin meşgul olduğu gündemi ve sorunlarının salgın ile nasıl bir düzlemde yer aldığı değerlendirilmiştir. Yine bu bölümde Avrupa bütünleşmesinin geleceği konusunda öngörü ve beklentiler değerlendirilmektedir. Çalışma, tüm dünyaya hızla yayılan bir küresel salgın olan Covid-19’un tüm ülkeler ve uluslararası örgütler üzerinde olduğu gibi AB’de de insan hakları dâhil olmak üzere birçok politika alanına önemli etkileri olduğunu savunmaktadır. Henüz devam etmekte olan küresel salgının ilk yılında AB’nin hak ve özgürlüklerin kısıtlanması alanında verdiği önemli sınavda başarısızlıklarla karşılaştığı çalışmanın ana argümanıdır.¹

¹ Çalışmanın hazırlandığı tarih itibarıyla dünyada toplam Covid-19 vaka sayısı 171.493.431, ölüm sayısı 3.565.977 iyileşen kişi sayısı ise 153.808.878’dir (https://www.worldometers.info/coronavirus, 01.06.2021).

1. AB'NİN COVID-19 İLE TANIŞMASI VE İLK ÖNLEMLER

15 Şubat 2020'de bir Çinli turistin Fransa'da koronavirüs sebebiyle hayatını kaybetmesiyle Avrupa sınırlarında Covid-19 kaynaklı ilk ölüm gerçekleşmiş oldu (www.bbc.com, 2020). Bu tarihten sadece birkaç hafta sonra ise Korona virüsün adeta merkez üssü haline gelen Avrupa'da vaka sayısı 150 bini bulmuş ve oldukça sert önlemler alınmaya başlanmıştır. AB üyesi ülkeler, birlik içinde hareket etmek yerine kendi vatandaşlarını korumaya yönelik önlemleri ön planda tutmuş ve bireysel çözümlere yönelmişlerdir (Arslan ve Karagül, 2020: 19). Virüsün yayılması için sosyal hayatta önemli kısıtlamalar getirilmesini takiben Çekya, Polonya ve Slovakya başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesi sınırlarını kapatma kararı almıştır. AB'nin temelini oluşturan Schengen Anlaşması'nı tehdit eden bu uygulama büyük tartışmalara sebep olmuştur (www.aa.com.tr, 2020). Bu durum ayrıca oldukça önemli başka bir sorunu daha beraberinde getirmiştir: AB'de çalışmak için sınır geçmek zorunda olan vatandaşlar meselesi. 2018 verilerine göre 1,9 milyon kişi çalışmak için AB sınırları içinde ülke değiştirmektedir (Mennino ve Wollf, 2020). Ülkelerin bireysel olarak aldığı önlemlere bakıldığında ise dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi AB üye devletlerinin de sokağa çıkma kısıtlaması uyguladığı görülmektedir. Bununla beraber okullarda yüz yüze eğitimlere ara verilmiş, spor ve kültür-sanat etkinlikleri de bir sonraki duyuruya kadar iptal edilmiştir. Kafe ve restoranların hizmetleri ise ülkeden ülkeye değişmekle birlikte temel olarak insanların bir araya gelmesini engelleyecek şekilde yeniden düzenlenmiştir. Sadece zaruri hallerde ulaşılabilecek olan hastane, market veya eczane gibi hizmetlerin uygulanması sırasında ise sosyal mesafe zorunluluğu getirilmiştir.

Covid-19 küresel salgını Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana karşı karşıya kaldığı en büyük zorluk olarak nitelendirilmektedir. AB ve üye devletler doğal olarak salgının ilk günlerini çoğunluk olarak acil güvenlik ve Avrupa vatandaşlarının güvenliği ve yıkıcı ekonomik serpinti ile başa çıkmaya ayırmıştır. AB içinde Covid-19'un ortaya çıkardığı uluslararası sağlık sorununa ortak bir yanıt oluşturmak için büyük mücadele verildiğini söylemek mümkündür. Avrupa dayanışması sağlık sektöründe istikrarlı bir şekilde şekilleniyor ancak nasıl yapılacağı gibi temel konularda tam olarak anlaşmaya varıldığını söylemek zordur. AB'nin Covid-19 karşısındaki iç bütünlüğünün ve dayanışmasının güçlü ve zayıf yönleri, nihayetinde uluslararası bir aktör olarak etkinliğini ve güvenilirliğini belirleyecektir (Jones vd., 2020). AB, NATO ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi uluslararası örgütler Covid-19 küresel salgınına ilk tepkisini güvenlik ve insan hakları bağlamında yeterince ciddi ele alıp,

ivedi önlemlerle salgına müdahale edememiştir (Yenal, 2020). Akgün'e (2020) göre koronavirüs salgını konusunda iyi bir sınav verememiş olan uluslararası örgütler (AB, NATO ve BM) geçmişte yaşadıkları kırılma noktaları olan liberal uluslararası düzen, Küba Füze Krizi, Soğuk Savaş'ın sona ermesi, 11 Eylül saldırıları ve küresel finansal krizler gibi tecrübelerle rağmen bir şekilde varlıklarını korumayı başarmışlardır. Dolayısıyla koronavirüs salgını da uluslararası örgütler açısından, diğer krizler gibi bazı yapısal değişikliklere yol açarak olsa da üstesinden gelinecek bir krizdir.

2. İNSAN HAKLARI VE ÖZGÜRLÜKLER BAĞLAMINDA AB'NİN COVID-19 SINAVI

Covid-19 salgını insan hakları konusunda birçok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Bunun sebebi, doğası gereği bir salgın hastalığın insan haklarını kısıtlayıcı özelliği bulunmasıdır. İnsan haklarının en temeli ve önemlisi olan yaşama hakkına karşı bir tehdit niteliği oluşturan Covid-19'a karşı devletler ve uluslararası örgütlenmeler vatandaşlarının yaşam hakkını korumak amacıyla birçok önlem almak zorunda kalmıştır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Madde 5'te salgın hastalıklar için şu ifadeye yer verilmiştir: "Bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engellemek amacıyla, hastalığı yayabilecek kişilerin, akıl hastalarının, alkol veya uyuşturucu madde bağımlılarının veya serserilerin yasaya uygun olarak tutulması" (www.echr.coe.int, 2020). Avrupa dâhil dünyanın birçok ülkesinde salgın döneminde sokağa çıkma yasakları ilan edilirken, sağlık çalışanları, gıda teminat zincirinde çalışanlar, ulaşımdan sorumlu çalışanlar ve güvenlikten sorumlu personel grubu kısıtlamalardan muaf tutularak sağlık haklarını konusunda ayırım yaşamışlardır. Köksoy'a (2020: 678) göre salgın insani güvenliğe de ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Sadece AB'nin ortak bir sağlık politikası olmaması ve sağlıkla ilişkili ürünlerin üretimindeki dışa bağımlılık sebebiyle bu ürünlerin temininde ortak bir tutum sergileyememenin neden olduğu sorunlar Birliğin en güçlü devletleri arasında da problemler ortaya çıkarmıştır. Fransa, İtalya ve İspanya'ya göre salgın konusunda daha başarılı görünen Almanya'da bile demokrasi sınavı tartışmalarının öne çıktığı görülmektedir.

AB üyesi devletlerin Covid-19 salgınının ilk aylarında insan hakları ve özgürlükler bağlamında iyi bir sınav verdiğini söylemek mümkün değildir. Beklenmeyen bu küresel salgına hazırlıksız yakalanmış olmanın da etkisiyle aldıkları olağanüstü önlemler ile parçası oldukları Birliği kuran anlaşmayı bile yer yer göz ardı ettiklerini söylemek mümkündür. Örneğin Polonya'da kadınların kürtaç, çocukların cinsel eğitim hakkını olağanüstü kısıtlayıcı yasa teklifleri gündemde olması ve Macaristan'da iktidar süresiz olağanüstü hâl ilan ederken kimi üye ülkeler salgınla ilgili haberleri sansürlemeye başlaması insan haklarını kısıtlayıcı örnekler arasında sayılabilir. Bu tablo kar-

şısında Avrupa Konseyi küresel bir salgınla mücadelenin demokrasi, insan hakları ve hukuk devleti alanlarında son 70 yılda edinilen kazanımlar pahasına yürütülmemesi gerektiğini savunmaktadır (Karaca, 2020). İnsan hakları ve demokrasi ile ilgili olarak AB'yi kuran anlaşmadaki 2. madde ise şu şekildedir: “Birlik, insan onuruna saygı, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukukun üstünlüğü ve azınlıklara mensup kişilerin hakları da dâhil olmak üzere insan haklarına saygı değerleri üzerine kuruludur. Bu değerler, çoğulculuk, ayrımcılık yapmama, hoşgörü, adalet, dayanışma ve kadın-erkek eşitliğinin hâkim olduğu bir toplumda üye devletler için ortaktır” (AB Kurucu Antlaşması, 2020)

Görüldüğü üzere AB kurucu antlaşmasında da insan hakları ve demokrasi konuları en üst sırada yer alıp AB'nin vazgeçilemez değerlerindedir. Olağanüstü durumlarda bu değerlerin nasıl ve neden değişime uğradığı üzerinde durulması gereken oldukça önemli bir durumdur. Bu kriz aynı zamanda Avrupa'nın demokratik sistemleri için siyasi bir sınav olacaktır. AB küresel salgın sonrası daha sıkı sınır kontrolleri için zorlayabilir ve bunu bir fırsat olarak kullanabilir. Yalnızca otoriter ve merkezi rejimler bir ülkenin tüm kaynaklarını seferber ederek salgınla başa çıkabilir. Bu çoktan iyi organize edilmiş demokratik ülkelerin şimdiye kadar en büyük krizi kontrol altına alma açısından başarıdır (Borrell, 2020). Avrupa sınırları içinde küresel salgın krizini başka şekilde kullanan liderlerin başında Macaristan Başbakanı gelmektedir. Salgın sonrası çıkan yeni bir yasa, Başbakan Viktor Orbán'ın herhangi bir parlamento denetimi olmaksızın süresiz olarak kararname ile hüküm sürmesine izin veriyor. Bu durum, bazı liderlerin krizden denetim ve dengeleri daha da zayıflatmak ve hesap verebilirlik mekanizmalarını aşındırmak ve böylece iktidar konumlarını sağlamlaştırmak için yararlandıklarını göstermektedir. (Brown, 2020). Fransa'dan bir örnek ise Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) 'hükümetin Covid-19 ile mücadelede etkili tedbirler almadığı gerekçesiyle yapılan başvurudur. Buna göre AİHM, Renaud Le Mailloux isimli 1974 doğumlu Fransız vatandaşının şikâyet ettiği unsurlardan doğrudan etkilendiğine dair ortaya bir kanıt gösterememesi yüzünden başvurunun incelenmeye alınmasının “kabul edilmez” olduğunu duyurmuştur.²

AB Konseyi'nin İnsan Hakları Günü münasebetiyle AB adına yaptığı açıklamalar dikkat çekicidir:

² Marsilya'da yaşayan başvuru sahibi hükümetin vatandaşlara ve sağlık personeline “FFP2” ve “FFP3” tipi yüz maskesi ile hastalara cerrahi maskeler tedarik edemediği ve kitlesel Covid-19 testlerini gerçekleştirmediği gerekçesiyle önce Fransız mahkemelerine dava açıp iç hukuk yollarını tüketmiş, ardından Strasburg Mahkemesi'ne şikâyetle bulunmuştur. (<https://tr.euronews.com/2020/12/03/avrupa-insan-haklar-mahkemesi-fransa-dan-yap-ilan-covid-19-basvurusunu-reddetti>, 10.01.2021).

“...Korona virüs pandemisi dünyanın karşısında duran ve insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü gibi konuların da arasında yer aldığı en büyük sınamaların bazılarını daha da arttırdı ve şiddetlendirdi. Dünyanın birçok yerinde endişe verisi gelişmeler görüyoruz: ifade özgürlüğüne yönelik sansür ve kısıtlamalar, ayrımcılık, derinleşen eşitsizlikler, kadın ve kız çocuklarına yönelik artan şiddet ve bununla birlikte Korona virüs karşısında hiç de yeri olmaması gereken keyfi gözaltılar... Ne var ki bir şey kesin: Avrupa Birliği herkesin insan haklarına saygı duyulması, herkesin insan haklarının korunması ve herkesin insan haklarının gereğinin yerine getirilmesi konusunda taşıdığı kararlılığı korumaktadır; bu kurucu değer, bizlere attığımız tüm adımlarda kılavuzluk etmeyi sürdürecektir. Geride hiç kimse bırakılmamalı, hiçbir insan hakkı göz ardı edilmemelidir. Korona virüs pandemisi aynı zamanda, daha güçlü ortak eylemler için de bir açılım yaratmıştır. Günümüzün değişen jeopolitik görüntüsünde Avrupa Birliği, merkezinde insan haklarının yer aldığı çok taraflılığın (multilateralism) en güçlü destekçisi olmayı sürdürmektedir” (www.avrupa.info.tr, 9 Aralık 2020).

Küresel salgının başlarında ortaya çıkan bir başka gelişme de Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini (AİHS) askıya alan dokuz ülke ile ilgilidir. İçlerinde AB üye ülkelerin de bulunduğu bu dokuz ülke (Arnavutluk, Ermenistan, Estonya, Gürcistan, Letonya, Kuzey Makedonya, Moldova, Romanya ve Sırbistan) Avrupa Konseyi'nin Strasburg'da bulunan merkezine ilettikleri mektuplarla AİHS'den kaynaklanan yükümlülüklerini askıya aldıklarını bildirmişlerdir. Sadece olağanüstü hallerde ve savaş hallerinde askıya alınabilen bu yükümlülüklerle ilgili olarak ise Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Marija Pejčinović Burić Konsey üyesi 47 devlete karşı bir kılavuz yayınlamıştır. Burić'in kılavuzda “Virüs, birçok yaşamı ve bizim için çok değerli olan şeylerin daha fazlasını yok ediyor. Temel değerlerimizi ve özgür toplumlarımızı yok etmesine izin vermemeliyiz” şeklinde ifadeleri bulunmaktadır (www.coe.int, 2020). Kılavuzda ayrıca Avrupa devletlerine virüsle mücadele ederken belli başlı değerlere uyumun gerekliliği hatırlatılmaktadır. Bu değerler; olağanüstü hallerde hukuk devleti ve demokratik ilkelere uyum; başta ifade özgürlüğü, özel yaşam, verilerin korunması, ayrımcılıkla mücadele ve eğitim hakkı olmak üzere insan haklarına saygı; cinsiyet temelinde şiddet gibi suçlarla mücadelede Avrupa ortak normlarına uygun hareket etmek şeklindedir (www.dw.com.tr, 2020).

Küresel salgınların insan haklarını kısıtlayıcı olabilecek bir başka etkisi ise AB sınırları içinden Polonya'daki kadınların kürtaj hakkı ile ilgili meseledir. Avrupa'nın en kısıtlayıcı kürtaj yasalarından birisine sahip olan Polonya'da halk tarafında bu yasa sıklıkla protesto ediliyordu. Ancak salgınla eylemler kısıtlanınca, durum kür-

taj hakkı elde etmek isteyen kadınların aleyhine geliyordu. Yasa tasarısının daha da sıkılaştırılması için mecliste çalışmalar hızlanmıştı ancak salgın sebebiyle görüşmeler ertelendi. Bu konu ile ilgili olarak son gelişme ise daha da sıkılaştırılacak olan yasanın yürürlüğe girmesinin ertelenmesi yönünde olmuştur (www.cnnturk.com, 2020).

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne Covid-19 bağlamında insan hakları ile ilgili gelen şikâyetler konusunda üye devlet hükümetler için şikâyetin durumuna göre Covid-19 döneminde alınan önlemler yeterli ve orantılı olup olmadığını tespit etme zorunluluğu bulunmaktadır. İlk aylarda tüm şehirleri tecrit altına alınması virüsün yeni olması bilinmeyen özellikleri göz önüne alındığında üye devletler için haklı bir gerekçe olabilir. Ancak zaman geçtikçe ve virüsün nasıl yayıldığına dair daha fazla kanıt ortaya çıktıkça hangi koruma önlemlerinin en etkili olduğu anlaşılacak bazı kısıtlamaların gerekli olmadığı kanısına da varmak mümkündür. İfade özgürlüğü şüphesiz yanlış bilgileri yaymak için kullanılması haricinde sınırlandırılması zor olan insan haklarından biridir. Küresel salgın üye devletlerin kısıtlamalar konusunda rahat bir tavır takınması ve salgını bahane göstererek her türlü kısıtlamaya izin verileceği konusunda Avrupa Konseyi'ne herhangi bir yetki ya da izin vermemektedir. Üye devletlerin kısıtlama izni sadece hastalığın daha fazla yayılmasını önlemek için gerekli önlemler dâhilindedir. Bu kapsamda yerel mahkemelerin durumu yerinde değerlendirmesi ve Avrupa Konseyi Üye Devletlerinde insan haklarının korunması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin içtihadı ile uyumlandırılması görevi bulunmaktadır (Jovi'ci'c, 2021: 559). Ulrike Guérot ve Hunklinger'e (2020: 160) Avrupa Adalet Divanı Covid-19 küresel salgının bitmesiyle birlikte incelemek durumunda kalacağı bazı ilginç vakalar olacaktır. Örneğin Covid-19 vakalarının en yüksek seviyede olduğu günlerde bile bir kişinin iyi bir mazeretle Münih'ten Berlin'e seyahat edebiliyorken Viyana'dan Paris'e seyahat edememesi hala açıklığa kavuşturulması gereken durumlardan biridir. Bu konuda sadece önemli aile meselelerine ve iş sebebiyle olan istisnalara izin verildiğinin altını çizmek gereklidir.

3.COVID-19 SALGINI VE DİĞER KRİZLERLE AB GÜNDEMİ

AB gündemi, Covid-19 salgını öncesinde de oldukça hareketliydi. Aşırı sağın yükselişi, mülteci krizi ve bütçe ile ilgili yaşanan tartışmaların yanı sıra Brexit hala AB gündeminde ön sıralarda yerini alıyordu. AB fikrinin kurucularından olan Jean Monnet'in Avrupa'nın krizlerle şekilleneceğini ifade eden "Avrupa, krizlere ürettiği çözümlerin bir toplamından oluşacaktır" (Monnet, 1978: 417) sözünü doğrularcasına yine ve yeniden masasında oldukça yoğun tartışma konularını oluşturan gündem maddeleri bulunuyordu. Bu gündem başlıklarından en önemlilerinden sayılabilecek

olan bütçe meselesi ile ilgili olarak özellikle Polonya ve Macaristan ile salgın öncesinde beri tartışılan bir konu ise AB fonlarının nasıl dağıtılacağıydı. 2018 yılında Avrupa Komisyonu eski Başkanı Jean-Claude Juncker Bütçe Komisyoneri Oettinger tarafından ortaya sunulan bu fikre göre birçok alanda AB temel ilke ve değerlerine aykırı davranan Polonya ve Macaristan'a bütçeden daha az bir pay verilerek bir nevi "demokrasi ihlalleri için" yaptırım öngörüyordu. Yine 2018 yılının AB gündemine göz atıldığında İtalya'nın içinde bulunduğu ekonomik durumun oldukça endişe verici bir hale geldiği görülmektedir. Buna göre İtalyan hükümetinin 15 Ekim'de AB Komisyonu'na gönderdiği bütçe taslağında gelecek yıl için GSYH'ye oranla bütçe açığı hedefi yüzde 2,4 olmuştu. İtalya'nın bu bütçe planına AB kurumları ve üye ülkelerden eleştiriler gelmişti (www.perspektif.eu, 2018). 2018 gündemine ait dikkat çekici bir başka nokta da Avrupa Parlamentosu'nun Macaristan için yaptırımların en ağırlarından sayılan temel hak ve hürriyetlere uymadığı gerekçesiyle tarihinde ilk olarak 7.Maddenin işletilmesini gündeme almıştır.³ Parlamentonun Macaristan için yaptığı suçlama ise iç işlerindeki demokrasiden uzak tutum almak, medyayı susturmak ve sivil toplum kuruluşları ile yargıyı hedef almaktır. Bu prosedürün 2017 yılında Polonya için işletilmiş olduğu düşünüldüğünde hak ve özgürlükler bağlamında AB'deki tartışmaların tek bir ülke ile sınırlı olmadığını anlamak mümkündür. Ancak AB Konseyi'nde oybirliği gerekmesi sebebiyle Macaristan ve Polonya'nın bu yaptırımlar karşısında birbirlerine destek oldukça somut bir sonuç elde edilememektedir. Diğer ülkelerin bu konu üzerine fazla eğilmemesi de göz önüne alındığında 'demokrasi' değerinin birlik tarafında yeterince gözetilemediği varsayılabilir.

AB, küresel salgın öncesinde sadece bütçe ekonomik krizle mücadele etmiyordu. Zaten bahsi geçen AB fonlarının dağıtılması ile ilgili olan tartışmada bütçe kısıtlılığından değil temel hak ve değerlerin üye ülkeler tarafından hayata geçirilme şekli ile ilgili anlaşmazlıktan dolı ortaya çıkıyordu. Bilindiği üzere AB'nin temel değerleri arasında demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü bulunmaktadır. Ancak son yıllarda öne çıkan tartışmalardan biri olan aşırı sağın yükselişi ve Avrupa'nın önde gelen ülkelerinde bu değerleri göz ardı eden liderler bulunması Avrupa bütünleşmesinin geleceği için endişelere neden olmaktadır. Örnek olarak akla ilk gelen isimler ise Hollandalı Geert Wilders, Fransız Marine Le Pen, İtalyan Matteo Salvini, Almanya için Alternatif (AfD) partisi ve Avusturya Özgürlük Partisi (FPÖ) gibi partiler ve isimlerdir (Sabuncu, 2018). Bu kişi ve görüşlerin buldukları ülkelerde oldukça

³ 7. madde, somut iddialarla hakkında soruşturma açılan ülkenin elinden AB kurumlarında oy hakkının alınmasını öngörüyor. Ancak bu madde AB tarihi boyunca daha hiçbir ülke için uygulanmadı ve şimdi de hayata geçirilmesi AB mevzuatına göre son derece zor. Mevzuat, AP soruşturmasının ardından bir uzmanlar komisyonunun devreye girmesini öngörüyor ve sürecin ardından nihai karar liderler zirvesinin gündemine geliyor.

çok destekçiye sahip olmaları hatta yer yer iktidarı zorlamaları ise AB'nin kurucu değerlerine karşıt davranış gösteren yapılanma ve kişilerin gelecekte AB sınırları içinde iktidara gelebileceği ihtimali dâhilinde ayrıca düşünülmesi ve tartışılması gereken meseleler haline gelmiştir.

Göç konusu AB'nin geçmişinde ve günümüzde her daim güncelliğini koruyan bir mesele olarak küresel salgın öncesinde de tartışılmalı bir konuydu. Bir güvenlik tehdidi olarak algılanan göç konusu özellikle yasadışı ve düzensiz göç konusunu merkeze alarak AB'nin kendi üye ülkelerinden olan İtalya ve Yunanistan'la bile sorun yaşamasına sebep olmaktadır. AB'nin 2015 yılında aldığı zorunlu kota sistemi kararına göre 100.000'den fazla sığınmacı AB üye ülkelerine dağılacaktı. Ancak karar Macaristan tarafından Avrupa Adalet Divanı'na taşınınca mahkeme söz konusu kararı hukuka uygun buldu. 2017 yılına gelindiğinde ise ülkelerin üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmediği açıkça görülüyordu (Üstün, 2020). Avrupa Adalet Divanı 2 Nisan 2020 tarihindeki kararında Çekya, Polonya ve Macaristan'ın uluslararası koruma için başvuruların yeniden yerleştirilmesi için oluşturulan geçici mekanizmaya uymadıklarını belirtmiştir (<https://curia.europa.eu>, 2020).

4. COVID-19 SALGINI SONRASI AVRUPA BÜTÜNLEŞMESİNİN GELECEĞİ

AB, avro bölgesi kurtarma paketleri, göç krizi ve Brexit fırtınalarını atlattı ancak Covid-19 küresel salgının daha yıkıcı etkileri olup olmadığına dair tahminler devam etmektedir. Modern AB'nin inşasına yardım eden eski Avrupa komisyonu başkanı Jacques Delors, nadir bir müdahalede dayanışma eksikliğinin AB için ölümcül bir tehlike oluşturduğu konusunda bir uyarıda bulunmuştur. İtalya'nın eski başbakanı Enrico Letta, AB'nin küresel salgın nedeniyle ölümcül bir riskle karşı karşıya olduğunu söylemiştir. Guardian'a yaptığı konuşmada AB'nin önceki krizlerden farklı bir krizle karşı karşıya olduğunu ifade etmiş ve ayrıca birlikteki ülkelerin önce kendi ulusal vatanlarını düşünmeleri halinde AB için iyi bir son öngörülemediğini de eklemiştir. AB dış politika şefinin eski danışmanlarından Nathalie Tocci, "Bu, Avrupa projesi için kesinlikle bir başarı ya da bozma anı" şeklinde fikrini beyan etmiştir. "Kötü giderse, bu gerçekten sendikanın sonu olma riskini taşıyor. Tüm milliyetçi-popülizmi besliyor. Bununla birlikte, şu ana kadar İtalya'nın aşırı sağ lideri Matteo Salvini'nin sandıklarda düşerken hukuk profesörü iken başbakan olan Giuseppe Conte'nin popülaritesinin arttığına şu sözlerle dikkat çekiyor: "Bazı açılardan, halk aslında rasyonel, ılımlı, güven verici ama kararlı bir lider istiyor" (Rankin, 2020)

Kliem'e göre (2020) Covid-19 küresel salgını sayesinde devletlerin merkezi aktörler olduğu gerçeği yanı sıra, krizle mücadele doğrultusunda alınan ulusal önlem ve tedbirlerin zaman zaman uluslararası işbirliğinden vazgeçme anlamına geldiği de görülmektedir. Buna göre uluslararası işbirliği sadece barış dönemlerinde mümkün olup, işbirliğine ihtiyaç duyulan kriz veya savaş dönemlerinde daha zor ulaşılabilmektedir. Avrupa bütünleşmesinin küresel salgın sonrası gidişatı hakkında olumsuz fikre sahip olan araştırmacılarla birlikte, araştırmacıların çoğu şu ortak fikir etrafında toplanmaktadır: birliğin bir dönüşüme/ değişime uğrayacağı ancak uzun vadede bunun bir dağılma ile sonuçlanmayacağı (Bağbaşıoğlu, 2020; Budak, 2020; Aydın ve Açıkmeşe 2020). Uluslararası düzeyde salgının neden olduğu etkiler incelendiğinde ulusal çıkarlar ön plana alındığında krizler çözümden uzak hale geldiği görülmektedir. Sadece AB örneğinde değil tüm dünya devlet ve örgütlenmelerinin kriz karşısında izlediği politikalar koordinasyon eksikliği içindedir (Valiyeva 2020: 399). Ulusal çıkarlarla birlikte küresel ortaklıklar içeren politikalar yürütmek hem dünya barışı hem de küresel güvenlik için şarttır.

Tüm dünya gibi AB'nin de Covid-19 salgını sonrası değişim ve dönüşüme uğrayacağına kesin gözüyle bakılmaktadır. AB açısından ortaya çıkabilecek başka bir durum ise Covid-19'un hem AB vatandaşları hem de hükümetlerin dış politika içgüdülerini güçlendirmesi riski var. Kuşkusuz, krizin temel dersleri arasında, devletlerin sağlık sistemlerinin daha fazla kaynak ayırması, ekonomilerinin canlandırıcı önlemlere ihtiyacı olduğunu; AB'nin bütçe açıklarına göz yumması gerektiği salgınları önlemek, sınırlandırmak ve bunlarla mücadele etmek için tüm ülkelerin daha fazla uluslararası işbirliğine girmesi gerektiği söylenebilir (Popescu, 2020). Küresel salgın, sadece AB için değil tüm devlet ve uluslararası örgütler için İkinci Dünya Savaşı sonrası en büyük kriz olarak nitelendirilebilir. ABD, Çin ve Rusya'nın uluslararası işbirliği konusunda yetersiz kalması gösterdi ki 'Büyük Güç' paradigması böylesi küresel bir salgının çözümünde hem yetersiz kalabilir hem de tehlikeli olabilmektedir. Büyük Güç rekabetinin, bu küresel salgın krizinde başarısız olduğunu söylemek mümkündür (Roloff, 2020: 27). Bütünleştirici rolü sadece üye devletler açısından değil; çok taraflı kurallara dayalı sistemin sürdürülmesi ve iyileştirilmesi açısından Avrupa'nın önderliğine olan ihtiyaç Covid-19 salgını ile birlikte tekrar gözler önüne serilmiştir. Dünyanın yeni yönetim mimarisinin çerçevesinde, önde gelen uluslararası örgütlerin işbirliği ilk sırada yer almaktadır (Tocci, 2020).

SONUÇ

AB'nin Covid-19 küresel salgını karşısındaki politikaları değerlendirilirken sözü edilen ulusüstü yapılanmanın dünyadaki en önemli siyasi birlik olduğu unutulmamalıdır. AB, 27 üye ülkeye sahip bir birlik olup Covid-19 krizi sonrası dönemde ekonomi, savunma, güvenlik politikaları ve dış politika açısından kırılğan olan ülkeler için bu koruyucu kalkan ihtiyacı devam edecektir. Covid-19'un hala devam etmekte olduğu bugünlerde AB bütünleşmesinin geleceği ile kesin söylemler yerine tahminler yapmak mümkündür. Birlik, dünyanın çoğu ülkesi gibi salgın dönemini yorgun ve ekonomik anlamda yıpranmış şekilde geçirmektedir. AB, bu süreçte üstüne düşen sorumlulukları bazen yeterli bazen yetersiz şekilde yerine getirmiştir. AB'nin bu süreçte daha etkili şekilde nasıl bir politika izleyeceği hakkında farklı görüşler olmakla birlikte genel anlamda bu görüşler, daha hızlı ve planlı şekilde üye devletlerin sağlık ihtiyaçlarına karşılık vermesi etrafında gelişmektedir. Ancak üye devletlerin zayıf sağlık sistemlerinin faturasının AB'ye kesilmesinin yanlış olduğu unutulmamalıdır. AB, ortak bir sağlık politikası içermeyen bir yapılanma olmadığından böylesi bir sorumluluğu yoktur (Sipahioğlu, 2021). Buna karşın sürecin başlarında üye devletlerden İspanya ve İtalya'nın büyük kayıplar vermesi ve ulusal sağlık sistemlerinin yetersizliği ile tıbbi yardıma ihtiyaç duymaları karşısında yardımın AB üye ülkelerinden değil, üçüncü ülkelere gelmesi ise AB açısından eleştirilecek bir durumdur. Ulus üstü bir yapılanma dâhilinde olmasalardı bile İtalya ve İspanya'nın böylesi bir süreç içinde kendisine daha yakın ülkelere yardım beklemesi normaldir.

Sadık'a göre (2020: 98) AB küresel salgın sınavından başarı ile çıkamamıştır. Üyeler birbirine yardım etmek bir yana Schengen Antlaşması ile taahhüt ettikleri serbest dolaşımı bile askıya almış birbirlerinin yardımlarına el koyma yarışına girişmişlerdir. AB'nin bu başarısızlığına tepki gösteren Avrupa Bilimsel Araştırma Konseyi (ERC) Başkanı Ferrari salgının ilk aylarında istifa ettiğini açıklamış, ERC ise kendisinin görevden alındığını duyurmuştur. İtalyan lider Salvini, kendilerine ihtiyaç duyduklarında destek vermeyen AB'den çıkma çağrısını da salgın sonrası dönem için sert bir dille ortaya koymuştur. Covid-19 sonrası AB'nin ortak bir sağlık politikası oluşturmak konusunda üye devletler ile masaya oturabileceği ihtimalinden bahsetmek de mümkündür. Covid-19'un siyasi etkilerinin AB'ye nasıl öncülük edeceğini belirlemek zor olsa da AB'nin bazı yapısal değişikliklere uğrayacağı tahmin edilebilir. Yapısal değişikliklerin AB'yi kurumsal anlamda ve üye ülkeleri ne şekilde etkileyeceğini ise zaman gösterecektir.

Bu büyüklükteki bir kriz sırasında, demokrasi arka plana atılamaz. Her şeyden önce, demokratik kurumların ve hükümetlerin daha kapsayıcı ve şeffaf olmasına her zamankinden daha fazla ihtiyaç vardır. Avrupalı liderlerin demokrasilerini iç ve dış tehditlere karşı savunmaları için çok daha fazla ihtiyaç vardır (Dempsey, 2020). İnsan hakları ve özgürlüklerin kısıtlanması noktasında özellikle tüm dünyanın hazırlıksız yakalandığı bu küresel salgında AB'nin de ilk başta beklenen şekilde ortak bir politika geliştiremeyip, devletler bazında ayrı kararlarla ayrı politika geliştirme çabasına girmesi normal karşılanabilir. Ne de olsa birlik, üye devletlerin kendisine verdiği yetkiler sınırlarında kararlar alabiliyor olup bazı önemli süreçlerde (sağlık politikası, göç politikası gibi) resmi ortak bir politika henüz geliştirememiştir.

Ancak bu küresel salgın krizi ile AB'nin bir dönüşüm sürecine gireceği söylenebilir. Özellikle Macaristan ve Polonya örneklerinde olduğu üzere bazı ülkelerin kriz dönemlerinde AB değerleriyle çelişen bir tutum izleyebildikleri görülmüştür. Bu ülkeler, insan hakları ve demokrasiye saygı ilkelerini içeren AB Antlaşmasının 2.maddesine aykırı davranmışlardır. Bu durumların da ileride AB'nin üye ülkelere uygulaması muhtemel yaptırımlar konusunda veya birlikten ayrılma planı olan üye ülkeler açısından da etkileri olacağını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- AB'nin 2018 Gündemine Brexit Damga Vurdu, <https://perspektif.eu/2018/12/25/abnin-2018-gundemine-brexit-damga-vurdu/> (23 Ocak 2021).
- Akgün, B. (2020). Uluslararası Yönetişim Krizi, *Kriter*, 5(46), 18-21 (21 Ocak 2021).
- Arslan, İ., Karagül, S. (2020), Küresel Bir Tehdit (COVID-19 Salgını) ve Değişime Yolculuk, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 1-36, <http://doi.org/10.32739/uskudarsbd.6.10.67> (6 Ocak 2021).
- Avrupa Birliği Antlaşması, <https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf> (17 Ocak 2021).
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi https://www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf (20 Ocak 2021).
- Aydın M., Açıkmeşe S. *Panorama Soruyor Avrupa Covid-19 Salgınından Nasıl Etkilendi?*, <https://www.uikpanorama.com/blog/2020/04/26/panorama-soruyor-ii/> (5 Ocak 2021).
- Bağbaşıoğlu, A. (2020). Koronavirüs Salgınının Uluslararası Örgütlerin Meşruiyeti Ve Etkinliğine Yönelik Yansımaları: NATO Örneği, *Turkish Studies*, 15(4), 95-108. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.43926> (17 Ocak 2021).
- Borrell, J., *The Post Coronavirus World is Already Here*, European Council on Foreign Relations Policy Brief, https://ecfr.eu/publication/the_post_coronavirus_world_is_already_here/ (20 Ocak 2021).
- Brown, F. Z., Brechenmacher, S. & Carothers, T. (2020), How Will the Coronavirus Reshape Democracy and Governance Globally? <https://carnegieendowment.org/2020/04/06/howwill-coronavirus-reshape-democracy-and-governance-globally-pub-81470> (23 Ocak 2021).
- Budak, S. (2020). Krizler Avrupası ve Avrupa Birliği'nde Covid-19 Salgını Sonrası "Gelecek" Senaryolarına Bir Katkı, *Euro Politika*, <http://www.europolitika.com/krizler-avrupasi-ve-avrupa-birliğinde-covid-19-salgini-sonrasi-gelecek-senaryolarina-bir-katki/> (21.01.2021).
- Covid-19: Avrupa'da Koronavirüsten İlk Ölüm Fransa'da Oldu, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51509570> a (17 Ocak 2021).
- Coronavirus: Guidance To Governments On Respecting Human Rights, Democracy And The Rules Of Law, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/coronavirus-guidance-to-governments-on-respecting-human-rights-democracy-and-the-rule-of-law> (26 Ocak 2021).
- Court of Justice of the European Union, Press Release No 40/20, Lüksemburg, 2 Nisan 2020, <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-04/cp200040en.pdf> (25.01.2021).
- Dempsey, J. (2020). *Europe's Missing Coronavirus Exit Strategy*, Carnegie Europe, <https://carnegie-europe.eu/strategieurope/81549> (23.01.2021)
- Guérot , U., Hunklinger, M. (2020) . European Democracy After COVID-19, *Democratic Theory*, 7(2), 160-165, doi: 10.3167/dt.2020.070219 (16 Ocak 2021).

- Jović, S. (2021). COVID-19 Restrictions On Human Rights In The Light Of The Case- Law Of The European Court Of Human Rights, *ERA Forum*, 21, 545-560, <https://doi.org/10.1007/s12027-020-00630-w> (23 Ocak 2021).
- Jones A., Sergejeff K., Sherriff A., Teevan C. ve Veron P., (2020). *Challenge of Scaling Up the European Union's Global Response to Covid-19*, <https://euagenda.eu/upload/publications/the-challenge-of-scaling-up-the-european-union-s-global-response-to-covid-19.pdf> (24.01.2021).
- Karaca, R. (2020). *Koronavirüs İnsan Haklarına da Bulaşıyor*, <https://www.dw.com/tr/koronavir%C3%BCs-insan-haklar%C4%B1na-da-bula%C5%9F%C4%B1yor/a-53127730> (17 Ocak 2021).
- Koronavirüs Nedir- Covid-19'a Karşı Hangi Önlemler Alınmalı, Virüsün Özellikleri Neler? <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51177538> (02 Ocak 2021).
- Kliem, F. (2020). *Realism and the Coronavirus Crisis, E-International Relations*, <https://www.e-ir.info/2020/04/11/opinion-realism-and-the-coronavirus-crisis/> (13 Ocak 2021)
- Koronavirüs Salgını Schengen'i Tehlikeye Atıyor, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/koronavirus-salginini-schengeni-tehlikeye-atiyor/1766546> (17 Ocak 2021).
- Köksoy, F. (2020). Avrupa Birliği'ni Sarsan Deprem: İnsani Güvenlik Bağlamında Covid-19, *Turkish Studies*, 15(6), 663-682. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44913> (5 Ocak 2021).
- Meninno, R., Wolff, G. (2020). *As coronavirus spreads, can the EU afford to close its borders?*, CEPR Press, <https://voxeu.org/content/coronavirus-spreads-can-eu-afford-close-its-borders> (17 Ocak 2021).
- Monnet, Jean (1978), *Memoirs*, New York: Double Day & Company) (Çev.: Richard Mayne).
- Polonya'da Kürtaj Yasasına Erteleme Kararı, <https://www.cnnturk.com/dunya/polonyada-kurtaj-yasasina-erteleme-karari?page=6> (27 Ocak 2021).
- Popescu, N. (2020), How The Coronavirus Threatens A Geopolitical Europe, https://www.ecfr.eu/article/commentary_how_the_coronavirus_threatens_a_geopolitical_europe (23 Ocak 2021).
- Roloff, R. (2020). Covid-19 and No One's World, *Connections QJ*, 19(2), 25-36, <https://doi.org/10.11610/Connections.19.2.02> (23 Ocak 2021).
- Sabuncu, O. (2018) Avrupa Birliği'nin "Orbán Çıkamaz": Otoriteryanizmle Nasıl Mücadele Edilecek? <http://www.europolitika.com/avrupa-birliginin-orban-cikmazi-otoriteryanizmle-nasil-mucadele-edilecek/> (23 Ocak 2021).
- Sadık, G. (2020) Covid-19 Sonrası Küresel Sistem: Eski Sorunlar Yeni Trendler, tarihinde T.C. Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları Ankara <http://sam.gov.tr/pdf/sam-yayinlari/sam-covid-kitap.pdf> (20 Ocak 2021).
- Sipahioğlu, B.Ö. (2021). AB'nin Covid-19 Mücadelesi ve Avrupa Bütünleşmesinin Geleceği, ATAUM Blog, Çevrimiçi Yayın, 08.01.2021, <http://ataum.ankara.edu.tr/2021/01/12/makale/06.02.2021>.

- Rankin, J. (2020), Coronavirus Could Be Final Straw For EU European Experts Warn, The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/01/coronavirus-could-befinal-straw-for-eu-european-experts-warn> (23 Ocak 2021).
- Tocci, N. (2020). Covid-19 Sonrası Avrupa'nın Küresel Rolü, COVID-19 Sonrası Dünya: İşbirliği mi Rekabet mi? Stratejik Araştırmalar Merkezi (SAM) Yayınları, <http://sam.gov.tr/pdf/sam-yayinlari/COVID19-Sonras%C4%B1-Dunya.pdf> (06.02.2021).
- Üstün, Ç. (2020) Covid-19 ile katlanan hayal kırıklığı: Avrupa Birliği Örneği, Dış Politikada Kadınlar (DPK) Notları, http://wfp14.org/wp-content/uploads/2020/04/DPK-NOTLARI-%C3%87i%C4%9Fdem-%C3%9Cst%C3%BCn15Nisan_vson.pdf (25 Ocak 2021).
- Valiyeva, K. (2020). Covid-19 ile Ulus Devleti Yeniden Düşünmek, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı*, 19 (37) Bahar (Özel Ek), 390-403 (5 Ocak 2021).
- Yenal, S. (2020). COVID-19 Salgınının Uluslararası Güvenlik Açısından Değerlendirilmesi, *Turkish Studies*, 15(4), 1315-1329, <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.43645> (7 Ocak 2021).
- World coronavirus cases, <https://www.worldometers.info/coronavirus/> (12 Şubat 2021)
- Yüksek Temsilci tarafından İnsan Hakları Günü münasebetiyle AB adına yapılan açıklama, 10 Aralık 2020, <https://www.avrupa.info.tr/tr/eeas-news/yukse-temsilci-tarafından-insan-hakları-günü-munasebetiyle-ab-adına-yapılan-acıklama-10> (24 Ocak 2021).